

Makalenin Dergiye Ulaşma Tarihi: 22.05.2016
Yayın Kabul Tarihi: 10.12.2016

Kalıp Yapıların Kullanımı: Nasreddin Hoca Fıkraları

The use of Fixed Phrases: Nasreddin Hodja Anecdotes

Doç. Dr. Selma ELYILDIRIM *

Öz :

Sözlü ve yazılı iletişimde yoğun bir şekilde kullanılan kalıp yapılar için sunulan tanımlar serbest birleşimlerden deyim ve donmuş sözcük birliktelikleri yapılarına kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu sözcük birleşimlerinin oluşumunda kültürün payı yadsınamaz. Bu bağlamda Türk kültürünün önemli kaynaklarından biri olan Nasreddin Hoca fıkralarının katkısı büyüktür. Bu noktadan hareketle, bu çalışmada Nasreddin Hoca fıkralarında eşdizimlilik, deyim ve deyiş gibi kalıp sözcük yapılarının kullanımı incelenmektedir. Fıkralarda gülmecenin oluşumunda bu yapılarla oluşturulan sözcük oyunlarının gönderme yapılan anlam açısından oynadığı rol ele alınmaktadır.

Çalışmanın girişinde mizahın tanımı ve oluşturucu öğeleri üzerinde durulmaktadır. İkinci bölüm dil oyunlarının mizah içindeki yerini açıklarken üçüncü bölüm kalıp sözcük yapılarını ele almaktadır. Dördüncü bölüm birkaç örnekle bu yapıların Nasreddin Hoca fıkralarında kullanımını incelemektedir. Son olarak kısaca çalışmanın sonuçları sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Kalıp yapılar, eşdizimlilikler, donmuş ifadeler, sözcük oyunları

* Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, selyildirim@gazi.edu.tr.

Abstract :

Definitions presented for fixed phrases, which are used extensively in verbal and written communication, cover a wide area ranging from free combinations to idioms and frozen word combinations. The share of culture in the formation of these word combinations cannot be denied. In this context, the contributions of Nasreddin Hodja anecdotes forming one of the important sources of Turkish culture, are great. From this point of view, in this study, the use of the fixed word forms such as collocations, idioms and sayings is examined in Nasreddin Hodja's anecdotes. The role of word plays formed by these structures is tackled as regards the meaning they refer to in the formation of humour.

At the beginning of the article, the definition of humor and its components are emphasized. As the second section explains the place of language plays in humor, the third one deals with the forms of fixed phrases. The fourth section examines the use of these constructions in Nasreddin Hodja anecdotes with a few examples. Finally, the results of the study are briefly presented.

Keywords: Fized phrases, collocations, frozen word combinations, word plays

1. Giriş

Mizah sözcüğü Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı Türkçe sözlükte 'gülmece' Ross'un (1998:1) konuyla ilgili çalışmasında ise 'bir kişiyi güldüren veya gülümseten şey' olarak tanımlanır. Araştırmacı bazen insanların, komik yahut gülünç olduğu halde bazı şeylere gülmediğini ama bazılarının komik ya da gülünç bulmadığı şeylere ise güldüğüne dikkat çeker. Aynı konuya vurgu yapan bir başka kişi Blake (2007)'dir. Aslında, bu uyarılar insanların komik olana verdiği tepkinin önemli olduğunu, ancak, bu tepkinin sadece gülme veya gülümsetmekle ölçülmesinin yanıltıcı olacağını göstermesi bakımından dikkate değerdir çünkü mizah yüzeyde söylenenin ötesinde anlamlara gönderme yaparak güldürmenin ötesinde düşündürmelidir.

Komiklik ve gülmeceyle özdeşleştirilen mizahı oluşturan öğeler incelendiğinde öncelikle *sözlü* ve *sözsüz mizah* diye mizahın ikiye ayrılması gerektiği göze çarpar. Sözsüz mizah, insanları güldüren ya da düşündüren şeylerden, sessiz sinemada olduğu gibi hızla ya da yanlış bir hareket sonucunda kişinin ayağının kayıp düşmesi, kazara birine atılan tokat, vb. veya sirk ve kabare gösterilerinde olduğu gibi kasıtlı meydana gelen türlü kazalar ve kaba güldürü öğeleri içeren fiziksel eylemlerden oluşur. Sözlü mizah ise olaylar ve durumlarla ilgili tekrarlar, bazı gerçeklerin açığa çıkması, saçmalıkların keşfedilmesine dayanan mantık kullanımı ve yergi, dokundurma ve imalar, üstü kapalı alay gibi bileşenlerden oluşan nükteli ve komik dil kullanımları yoluyla gerçekleştirilir. Mizahın türlerinin dışında bir de oluşturucu öğeleri vardır.

Mizahı oluşturan öğeler pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş ve konu hakkında çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Mizahın ilkelerini belirlemeye çalışan Blake (2007:3-4) en önemli özelliklerin bir 'kurmaca' ve 'can alıcı nokta'nın bulunması olduğunu belirtir. Örnek olarak ta, 'Kocam ve ben boşandık dinsel farklılıklardan dolayı. O Tanrı olduğunu düşündü bense olmadığını' alıntısını verir.' Burada ilk cümle arka plan bilgisini verirken anahtar sözcük öbeği 'dinsel farklılık' ifadesidir. Bu ifadeden sonra okuyucu Katolik, Yahudi, Protestan gibi bir dinsel inancın belirtileceğini umarken can alıcı noktayı 'Tanrı' sözcüğü oluşturur.

Kurmaca ve can alıcı nokta ayrı cümlelerde olabileceği gibi, bir sonraki örnekte görüldüğü üzere, aynı cümle içinde de yer alabilir (Blake, 2007:4): Hem 'iyileşmek' hem de 'yeniden kaplamak' anlamlarına gönderme yapan 'recover' sözcüğünün can alıcı noktayı 'döşemeci'nin ise kurmacayı oluşturduğu 'yaralı döşemeci tamamen yeniden kaplandı' anlamına gönderme yapan ama 'yaralı döşemeci tamamen iyileşti' şeklinde de anlamlandırılabilir 'Injured upholstery worker fully recovered' cümlesinde nükte kaplama anlamının ön plana çıkarılmasıyla oluşturulur. Bu tür bir cümlenin gönderme yaptığı anlamın belirlenmesinde bağlamın önemli bir rol oynadığının da vurgulanması gerekir.

2. Mizahta Dil Oyunlarının Yeri

Sözlü mizahta nükteyi oluşturmak için kullanılan çeşitli dil oyunları söz konusudur. Sözcüklerin aynı veya benzer söyleyişe sahip olma ve birden fazla anlama gönderme yapma özelliklerinden yararlanma da bunlardan biridir. Buna göre, 'Müziği duymuş nereye koşuyorsun böyle?' 'Bara' karşılıklı konuşmasında 'bar' sözcüğü eşesli iki sözcüğe 'halkoyunu' ve 'bir şeyler içilen yer' anlamlarında kullanılır. Sözcüğün bu anlamlarından dolayı sözcük oyunu yapılmıştır.

Sözlü iletişimde espriyi oluşturan etmenlerden biri de dilbilgisel bulanıklıktır. Sözcükleri anlamlandırmada birlikte buldukları sözcüklerle kurdukları yapısal bağın önemi büyüktür. Kimi zaman bu oluşturulan yapısal bağın bizzat kendisi anlam bulanıklığına ve belirtilenin ötesinde anlamlara gönderme yapabilir. Yine, Blake'in (2007:7) verdiği aşağıda sunulan örneğe göre 'kirli erkek çocuklar' sözcük öbeğinde kirli hem somut anlamda kire hem de soyut anlamda kirli işlere bulaşmış kişilere gönderme yapmaktadır:

A: Erkek çocukların temizlenmesini (yıkınmasını) sağlamak zordur.

B: Oh, bilmiyorum. Etrafta çok kirli erkek çocuk var.

Bir başka nükteli dil kullanım yapısı ise aktarmadır. Cümlelerde sözcüklerin ya da sözcük içinde seslerin yeri değiştirilerek yapılabilir. Farklı türlerdeki bu aktarmaların kaynağı iyi bilinen bir deyiş ya da ifadedir. Örneğin, 'Bir davranış bilimci sıçanlardan alışkanlıkları çekip çıkaran biridir' cümlesi aslında sihirbazların 'şapkadan tavşan çekip çıkarma' gösterilerine gönderme yapacak şekilde oluşturulmuş bir aktarmadır (Blake, 2007:9).

İnsanlar temsil ettikleri sosyoekonomik seviyeye göre farklı dil kullanımlarına sahip olduğu gibi aynı dilin iletişime girilen ortama göre farklı kullanılması gerektiğine dair bilgiye de sahiptir. Bu yüzden de arkadaş ortamı ile iş çevresinde kullanılan dil aynı değildir. Ayrıca, kişiler arasında geldikleri bölgeye göre lehçesel farklılıklar bulunmaktadır. Bütün bu farklılıklar ise gülmece oluştururken kullanılabilir. Blake (2007:9) bunu 'karma biçem' olarak adlandırmaktadır. Genellikle alt sosyoekonomik katmanlardaki kişilerin üst katmanlardaki gibi görünme çabası içinde olup gösteriş için yaptığı dil kullanım yanlışlarına dayanan bu tür gülmece ögeleri için bu araştırmacının verdiği örneklerden biri şöyledir:

A: Babam Londra Senfoni orkestrasının kondüktörüdür (orkestra şefi).

B: Benim babamda kondüktördür.

A: Oh, kondüktörlüğünü nerede yapıyor?

B: Hammersmith otobüsünde.

Yukarıda verilen karşılıklı konuşmada İngilizce 'conductor' sözcüğünün gönderme yaptığı 'orkestra şefi' ve 'otobüs kondüktörü' anlamlarının etkinleştirilmesi görülmektedir. İlk konuşmacının kullandığı anlamın farkında olmayan B konuşmacısı sözcüğün diğer anlamından yola çıkarak mizahı oluşturmaktadır. Bu tür dil kullanımlarına özellikle ayakta yapılan gösteriler, skeç ve kabarelerde rastlanmaktadır.

Sözcük oyunları ve anlam bulanıklığının gülmece oluşturmada kullanıldığı daha önce bahsedilmişti. Ancak, bu tür özel dil kullanımların dışında da bir cümle için birden fazla yorum oluşturmak olasıdır. Bunlar için verilen örnek ise ilaç prospektüslerinde yer alan cümlelerden gelmektedir (Blake, 2007:12): 'Her yemekten sonra bir hap alın. Çocuklardan uzak tutun.' (Take one pill after each meal. Keep away from children.) Bu cümlelerde ayrıntılı açıklama yer almadığı için verilmek istenen ileti açık değildir.

Sözlü mizahta kurulan cümlelerle dinleyen ya da okuyan bir yöne yönlendirilip belli bir sonuç beklentisi içine sokulurken tam aksi veya hiç umulmadık bir şeyin söylenmesi sayesinde de gülmece oluşturulabilir. Burada çok anlamlılık, eşseslilik ya da anlam bulanıklığından ziyade beklentilerin karşılanmamasından dolayı mizahî bir durum söz konusudur. Örneğin, 'Başkan dost ülkelere bir tur için bugün ayrılacak. Yarın dönmesi bekleniyor.' cümlelerinde ilk cümle çoğul kullanılan 'dost ülkelere' sözcük grubundan dolayı beklenti uzun bir tura çıkması olarak kurgulanırken arkasından gelen cümle beklentiyi alt üst etmekte ve iletinin mizahî yönünü oluşturmaktadır (Blake, 2007: 13).

Mizahı oluşturan ögelerin ortaya çıkmasında yardımcı olan etmenlerden biri de görünüşte birbirinden farklı olaylar ve varlıklar arasında alışılmışın dışında akılcı bir bağlantı kurabilmektir. Bu ise dil oyunlarının yanı sıra can alıcı nokta olarak gönderme yapılan bileşenleri belirlemeyi gerektirir. Blake'in (2007:14) bunu örneklemek için sunduğu bir karikatür yorumu şu şekildedir. Bir mağara adamı

bir mağaranın duvarına bir yılan resmi çizirken arkasında duran bir çocuk adamın başına taş fırlatmakta ve 'Şimdi bir at çiz' demektedir. Karikatürün altında bu durum için ilk uzaktan kumanda yorumu yapılmaktadır. Birbirinden farklı iki şeyin akıllı bir şekilde özdeşleştirilmesiyle de gülmece ögesi oluşturulmaktadır.

Gereksiz tekrarlar ve mantık dışı ifadelerin cümlelerde yer alması gülmeceyi oluşturabilmektedir. Özellikle spor yorumlarında ya da radyo, televizyon programı yorumlarında karşılaşılan bu tür dil kullanımları yersiz kabul edilmekte ve cümlelerde kullanıldığında gülmece için zemin hazırlamaktadır. Bu tür kullanımlara örnekler 'en iyisinde mükemmel', 'takma peruk', 'gelecek hala gelmesi gerek', vb. dir (Blake, 2007:15).

Son olarak, mizahı oluşturan öğelerden yergi, parodi, üstü kapalı alay ve iğneleme dinleyen veya okuyandan belli bir entelektüel bilgi birikimi ister. Bundan dolayı da diğer sözcük oyunlarına göre daha üst düzeyde yer alırlar. Diğer mizah oluşturan öğelerden bir farkı da kısa öykü, roman, tiyatro, vb. daha uzun yapıtlarda kullanılıyor olmalarıdır. Genellikle hükümetler, politikacılar, üst sınıf ve sosyete veya aristokrasiye yöneltilen yergi gösteriş, ikiyüzlülük, görünüşün aldatıcı olabileceği gibi konular üzerine odaklanırken anlatı ya da konuşmayı abartmakta, hatta çarpıtmaktadır. Yerginin kullanımına Jay Leno'nun The Tonight Show (Gece Şovu) adlı programında Amerika Birleşik Devletlerinin Irak'ı işgalinden sonra yaptığı abartılı bir yorum örnek verilebilir (Blake, 2007:17):

Şu anda yetkililerin kayırma için rüşvet aldığı, akrabalarına iş verdiği, müteahhitlerden masa altından para aldığına dair Bağdat'tan havadisler var. Bu ne demek biliyorsunuz? Savaş bir haftadan daha az bir süredir sürmekte ve hâlihazırda Amerikan-tarzı bir demokrasileri var.

Yerginin bir türü olan parodi ise yazından sinemaya, dini metinlerden opera ya herhangi bir sanat türünde geçen sanatsal ifade veya kullanımların alaylı bir yansıması olarak görülür. Parodinin asilla paralellik göstermesi gereklidir, böylece okuyucu veya dinleyici asıl ile parodi arasındaki uyumsuzlukları ve değişiklikleri belirleyebilecektir. Bu türe birçok edebi yapıtta, tiyatro eserinde, sinema, dizi, vb. rastlanabilir. Zaman zaman televizyon programlarında yapılan açıklamalar üzerine giydirilen açıklama yapıları da parodi türüne dâhil edilmektedir (Blake, 2007:17-18).

Muckee (1980:19-20, Warner 2011:63'de geçen) tarafından 'birşeyi gerçekten onu söylemeden söyleme sanatı' şeklinde tanımlanan ince alay mizahta sıkça kullanılan bir yöntem olarak karşılaşılrken Blake (2007:18) bu durumu 'bir karakterin, bir öykü ve/ya yazar ve seyircide bir başka karaktere aşık olan bir şeyin farkında olmama'sı diye açıklar. Aslında, alayda söylenenin tersinin kastedilmesi söz konusudur. Bir başka deyişle, söylenenin ötesine gidilmesi gereklidir. Örneğin, banka soymakla suçlanan kişiye hakim suçsuz bulunup serbest bırakıldığını söylediğinde verdiği yanıt, 'Bu parayı alıkoyabileceğim anlamına mı geliyor?' ince alayın nasıl işlediğini göstermektedir (Blake, 2007:19).

3. Kalıp sözcük yapıları

Bir dili ana dil olarak konuşan kişiler karşılıklı iletişim sırasında oluşturdukları her cümlede tek tek sözcükleri bir araya getirmek yerine çoğunlukla, uzunlukları birkaç sözcükten bir bütün cümleye kadar değişen ‘alışıldık şekilde birlikte bulunan ve sözcükler arasında dizimsel bir ilişki gösteren sözcüklerden’ (Firth, 1957) veya sözcük öbeklerinden yararlanırlar. Bu duruma dikkat çeken araştırmacılarından biri olan Sinclair (1991) de *açık seçim* ve *deyim ilkesi* diye adlandırılan iki ilke belirlemiştir. İlkelerin ilkinde bir cümle kurulmasında herhangi bir boşluğu doldurabilecek sözcükler için çeşitlilik söz konusuysa diğ erinde sözcük seçiminde sınırlama bulunmaktadır çünkü her sözcük bir arada kullanılamaz, kimileri ise sadece birbirlerini gerektirir. Bunu örneklemek gerekirse, *beyaz bulut, kitap okumak* gibi yapılar açık seçim, *kara haber, dört gözle beklemek* ise deyim ilkesi dikkate alınarak oluşturulmuş sözcük birliktelikleridir.

Açık seçim ve deyim ilkelerine göre bir arada bulunan ve belli bir düzende dizimlenen bu sözcük birleşimlerini adlandırmak için farklı terimler sunulmuş, bunun sonucunda da açık seçim ilkesine göre oluşturulan sözcük birlikteliklerini anlatmak için *serbest* ya da *açık birleşimlerden* (ör. *müzik dinlemek, mavi göl*) başlayıp *deyimsel* ya da *donmuş birlikteliklere* (ör. *tek ayak üzerinde kırk takla atmak, kara gün*) uzanan farklı sözcük birliktelikleri belirlenmiştir. Ayrıca bu ikisinin arasında yer alan bileşenlerinden bazılarının her hangi bir anlam değişikliğine uğramadığı ama bazılarının uğradığı, *yarı açık veya sınırlı sözcük birlikteliklerinin* (ör. *göz dikmek, açık çay*) varlığı ortaya konmuştur. Bütün bu sözcük öbeklerini tanımlamak içinde birçok terim türetilmiştir. Alison Wray (2002:9) bu yapıları tanıtmak için kullanılan *birleşim, fosilleşmiş yapılar, donmuş sözcük öbekleri, çok sözcüklü ögeler, deyimler, eşdizimliliklerden hazır ifadeler, çözümlenmemiş çok sözcüklü yığınlar, birimlere uzanan elliden fazla terimden oluşan bir liste* sunar. Daha sonra ise kendisinin ‘kalıplaşmış dizi’ olarak adlandırdığı bu sözcük öbekleri için aşağıdaki tanıımı yapar: ‘Sürekli veya süreksiz, önceden hazırlanmış olan veya öyle gibi görünen, sözcükler veya diğ er ögelerin bir dizisi: yani, dilin dilbilgisi tarafından üretime veya çözümlenmeye maruz kalmaktan ziyade kullanım anında hafızadan bir bütün olarak çekilen ve depolanan [sözcük kümeleri]’.

Wray’ın sunmuş olduğu elliden fazla terim aslında konunun ele alınışında bu sözcük kümelerinin ne kadar geniş bir yelpazeye yayıldığını göstermesi açısından önemlidir. Farklı isimlerle ancak temelde benzer sözcük birlikteliklerine değ inilen çalışmaların özellikle son yıllarda yoğun ivme kazanmasının nedeni ise bu yapıların iletişimde sağladığı kolaylıklardır. Pek çok araştırmacı bu sözcüklerin bir bütün olarak zihinsel sözlükte depolandığı ve ihtiyaç anında da aynı şekilde oradan çekildiği görüşündedir (Ellis, 1996, Lewis, 2000, Sinclair, 1991), bu da iletilerin oluşturulmasında konuşma aygıtı üzerindeki kodlama, ve dinleme anında da kod çözme yükünü hafifleterek iletişimin akıcı ve anlaşılır olmasını sağlamaktadır (Pawley ve Syder, 1983, Moon, 1998).

Kalıp sözcüklerin diğer sözcüklerle kıyaslandığında kendilerine özgü ayrııcı özellikleri bulunması onları bu derece cazip hale getirmektedir. Öncelikle bu sözcükler birlikte kullanıldıkları sözcükler konusunda seçicidir, her sözcük birbiriyle eşdizimlenemez. Örneğin, dilimizde ‘açık çay’ ifadesi kabul edilirken ‘*açık kahve’ edilmez. Ayrıca, ‘çay’ önüne gelen ‘açık’ sözcüğü için daha çok sınırlayıcı güce sahiptir çünkü çayın önüne gelebilecek sözcükler *açık/koyu/demli/kokulu*, vb. gibi sınırlıyken, açık sözcüğünden sonra pek çok isim getirilebilir: *açık hava/giysi/renk/balkon/teras/kapı*, vb. Bu da sözcüklerin seçiciliği konusunda bu yapılarda bazı sözcüklerin diğerleri üzerinde baskısı olduğunu gösterir (Jackson, 1988).

Bu sözcük öbekleri anlamın belirlenmesi konusunda da önemli işlevlere sahiptir. Sözcükler bir araya gelecekleri sözcükler konusunda seçici olduğundan bu yapılardan yola çıkarak sözcüklerin gönderme yaptığı anlamların belirlenmesi olasıdır. Örneğin, kaba sıfatı arkasından gelen isme göre farklı anlamlara gönderme yapar: *kaba takı* (zevksiz), *kaba un* (iri taneli), *kaba adam* (nezaketsiz), *kaba söz* (terbiyeye aykırı), *kaba palto* (kalın). Anlam açısından üzerinde durulması gereken bir diğer özellikleri ise bu sözcük öbeklerinin anlamsal bulanıklığa yol açmasıdır. Sözcük birliktelikleri hem düz hem de yan anlama gönderme yapabilmektedir. Hangi anlama gönderme yapıldığının belirlenmesinde içinde geçtiği bağlam önem kazanmaktadır. Örneğin, ‘kapıyı aralamak’ ifadesi aşağıdaki örneklerde farklı anlamlarda kullanılmıştır:

- i) Küçük kız hafifçe *kapıyı araladı* ve gelenlerin kim olduğuna baktı.
- ii) Hükümet memurlara yeni maaş düzenlemeleri yapılması konusunda *kapıyı aralamış* oldu.

Bu cümlelerin ilkinde kapı somut anlamında kullanılarak fiziksel varlığı belirtmiş ve arkasından gelen fiil gerçekten bu fiziksel varlığın hareket ettirilmesini belirtip ifadenin bir bütün olarak düz anlama, ikincisinde ise aralamakla birlikte kapı soyut anlamında bir konu, işe giriş yapmak, hazırlık yapmak anlamlarında kullanılarak yan anlama gönderme yapmıştır.

Anlam açısından sözcük birlikteliklerinin belirgin bir anlamı olduğu bilinmelidir. Özellikle eğretilmeli veya deyimsel anlamda kullanılan kalıp sözcüklerin bir anlamı diğerlerinin önüne geçebilmektedir. Bu da onun çarpıcı ya da belirgin anlamı haline gelmektedir. Belirgin anlamın ana anlamdan farklı olduğu vurgulanmalıdır. Sözcük birlikteliklerinin belirgin anlamı, bir kişi için, onun en baskın anlamı olarak tanımlanmaktadır (Giora, 2003:40, Philip, 2011:19’da geçen):

Belirgin olmak için, sözcükler, sözcük öbekleri, veya cümlelerin anlamlarının (ör. deyimler veya deyişlerin geleneksel yorumları) zihinsel sözlükte kodlanmalı ve, ilaveten, geleneksellikleri, sıklıkları, aşinalıkları, veya prototipikliklerinden dolayı ön plana çıkmanın zevkine varmalıdırlar. Zihinsel sözlükte kodlanmayan anlamlar (ör. anında oluşturulan konuşma sezdirimleri) belirgin değildir. Daha az bilindik veya daha sık olmayan kodlanmış anlamlar daha az dikkat çekicidir.

Alıntıda belirtildiği gibi, anlamsal belirginlik kişinin ilgili sözcük birliktelikleriyle daha önce karşılaşmış olmasına ve bu birlikteliğin bilindik olmasıyla yakından ilgilidir. Bir sözcük ve anlam arasındaki bağı sürekli pekiştirmenin anlamlar ve sözcükler arasındaki ilintiyi güçlendireceği de düşünülmektedir (Philip, 2011:20). Sözcüklerin anlamı bağlam içerisinde öğrenilirken, sunulan herhangi bir bağlamda öne çıkan ve bu şekilde karşılaşılan anlam ise diğerlerinden daha iyi öğrenilip kalıcı olabilmektedir.

4. Nasreddin Hoca Fıkraları ve Kalıp Sözcük Birliktelikleri

Orta Anadolu'da bulunan Sivrihisar'a bağlı Hortu köyünde 13. yüzyılda yaşadığı söylenen Nasreddin Hoca tarihi kişiliğiyle birlikte fıkralardaki kişiliğini günümüze kadar yaşatmayı başarmış âlimlerden biridir. Ünu Bulgaristan, Makedonya, Hırvatistan, Sırbistan, Romanya ve Macaristan'dan tüm Türk Cumhuriyetleriyle birlikte geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Nasreddin Hoca'nın kültürel olarak evrensel bir boyuta ulaştığı söylenebilir. Hoca'nın yaygın şekilde tanınıp sevilmesini Fatma Özkan Türk boyları arasında tabii bir kültür birliği kurmasına bağlamıştır (Özkan, 1996:191).

Her ne kadar farklı Türk boylarında Hoca'ya verilen adlar *Nasredin Afandi*, *Nasredin Huca*, *Molla Nâsrâddin*, *Koca Nasr* gibi değişiklik gösterse de (İsa Özkan, 1996:196) bahsedilen kişi ve başından geçen olaylar birkaç kahraman, uzam ve bazı olay ve durum değişiklikleri dışında birbirinin benzeridir. Metinlerarasılık çalışmaları da bunu destekler bulgular sunmaktadır (Aktulum, 2011, 2013). Hoca bu ününü ince zekâ ve nükte dolu fıkralarına borçludur, çünkü İsa Özkan'ın da belirttiği gibi 'insanların bencillikleri, saflık ve cimrilikleri, kısacası bir sosyal varlık olarak kusurları Nasreddin Hoca fıkralarında alaya alınmış, toplumdaki çarpıklıklar yerilmiştir (Özkan, 1999:17)'.

Hoca fıkraları toplumdaki çarpıkları yergiyle dikkate sunarken insanları düşünmeye iten tarafıyla da ders verir niteliktedir (Özkan, 1982:149). İçinde barındırdığı ince estetik anlayış ve nükte oluşturmadaki zenginliği, kullanılan dil yapılarına, özellikle de kalıp söz yapılarına borçludur. Bu yapıları yalnızca kullanarak dil ve sözcük oyunları yapmakla kalmamış, fıkraların sağladığı bağlam ve kültür çerçevesinde bu sözcüklere katkı da sağlamıştır. Bunları örneklemek ve bu kullanımların nasıl gerçekleştirildiği göstermek için Dokumacı (2013) tarafından yayına hazırlanan *En Güzel Nasreddin Hoca Fıkraları* adlı kitaptan birkaç Nasreddin Hoca fıkrası açıklamalarla birlikte sunulmaktadır:

Birinci fıkrada 'anası ağlamak' eşdizimliliği hem düz hem de yan anlamda kullanılmaktadır. Fıkranın ilk ve ikinci bölümlerinde Hoca'nın oğullarına yaptığı ziyaretlerde ifade 'çok sıkıntı çekmek, eziyet çekmek, bitkin duruma gelmek' (TDK, 1998:103) anlamlarından 'çok sıkıntı çekme'yi anlatacak şekilde yan anlamda kullanılır. Fıkranın sonunda Hoca'nın yağmur yağsa bir oğlu, yağmasa diğeri sıkıntı çekip mağduriyete uğrayacağı için her iki durumda da eninde sonunda düz

anlamda tek tek sözcüklerin temel anlamına gönderme yapacak şekilde sözcükleri bir araya getirmesi sonucu oluşan serbest birleşimin anlamına, yani annelerinin üzülp gözyaşı dökmesine gönderme yapacak şekilde anlatıyı bağlamasıyla fıkranın gülmece ögesi oluşturulmuş olur. Kısacası, sözcük oyunu yoluyla hem fıkranın arka planı hem de can alıcı nokta kurgulanmış olur.

1. Örnek

Anası Ağlayacak

Hoca'nın oğullarından biri yakın köylerin birinde çömlekçilik yapıyormuş. Bir gün Hoca yanına gidince:

“Baba, bütün paramı şu çömleklere yatırdım” demiş. “Hava güneşli olurda zamanında hepsi kurursa zengin olacağım. Ama yağışlı olursa anam ağlayacak!”

Hoca oradan ayrılıp başka bir köyde oturan büyük oğluna uğramış.

Oğlu:

“Baba, varım yoğum şu tarlada, zamanında rahmet yağarsa zengin oldum. Kuraklık olursa anam ağlayacak” demiş.

Hoca eve canı sikkın donmuş. Karısı: “Hayrola efendi, yüzün neden asık” demiş. “Benimki bir şey değil.” demiş Hoca; “asıl sen kendi halini düşün. Yağmur yağsa da yağmasa da bizim oğlanlardan birinin anası ağlayacak”.

Aşağıda sunulan ikinci fıkrada da benzer bir durum söz konusudur, ancak, bu kez anlatıda kullanılan ‘içini sıyırmak’ sözcük öbeği sözcük oyunu oluşturacak şekilde önce insanın ‘midesini kazımak, rahatsız etmek’ anlamlarında kullanılırken, daha sonra cimri ev sahibinin içini acıtmaya, balın bitmesinden duyduğu rahatsızlığa gönderme yaparak anlam bulanıklığı oluşturacak şekilde çift anlamlı kullanılmıştır.

2. Örnek

Allah Biliyor

Nasreddin Hoca bir cimri tanıdığının evine gittiğinde tanıdığı ona bayat ekme ile bir tabak bal ikram etmiş. Nasreddin Hoca bayat ekmeği dışı kesmeyince sinirinden balı kaşıkla yemeye başlamış. Ev sahibinin gözü yerinden oynamış:

“Aman efendim, bal ekmele yenmez ise, insanın içini sıyrır”

Nasreddin Hoca hiç ses çıkarmadan balı bitirmiş ve: “Kimin içinin sıyrıldığını Allah biliyor,” demiş.

Üçüncü örnekte ise, yaşanan yer, ev bark anlamına gönderme yapacak şekilde yan anlamda kullanılan ‘kapı’ sözcüğünün ayrılmak fiiliyle eşdizimlenmesi sonu-

cunda oluşturulan ‘kapıdan ayrılmamak’ sözcük öbeğinin düz anlamda bir yere girilip çıkarken kullanılan fiziksel varlıktan ayrılmamayı anlatıyor şekilde algılanmasıyla ortaya çıkan gülmece yine bir sözcük oyunu yoluyla gerçekleştirilmiştir.

3. Örnek

Kapı

Bir gün annesi ona:

“yavrum dereye çamaşır yıkamaya gidiyorum. Ben gelinceye kadar sakın kapıdan ayrılma” der. Biraz sonra amcası gelir.

“Git annene haber ver! Akşam size geleceğiz.”

Küçük Nasreddin, amcası gider gitmez hemen evin kapısını çıkarıp sırtına yükler ve derenin yolunu tutar. Annesi, oğlunu sırtında kapı ile görünce büyük bir şaşkınlık içinde sorar:

“Oğlum bu kapı ne?”

Nasreddin,

“Sen bana kapıdan ayrılma dememiş miydin? İşte bende kapıdan ayrılmadım” der.

Nasreddin Hoca fıkralarında yalnızca isim+fiil birliktelikleriyle bu tür sözcük oyunları oluşturulmamıştır. Sıfatlarda isimlerin önüne anlam bulanıklığı oluşturacak şekilde tıpkı dördüncü fıkrada sunulduğu gibi yerleştirilmiştir. ‘Ters insan’ sözcük öbeği, ters sözcüğünün eğretilmeli olarak çağrıştırdığı ‘huysuz, sert’ (TDK, 1998:2200) anlamlarıyla ilintili olarak yerleştirilmiş, buradan hareketle de sözcüğün düz anlamına yani ‘gerekli olan duruma karşıt (olarak)’ (TDK, 1998:2200) anlamına gönderme yapacak şekilde fıkrada kullanılmıştır.

4. Örnek

Kaynana

Hocanın kaynanası çamaşır yıkarken ırmağa düşmüş ve sulara kapılıp kaybolmuş.

Halk kadıncağızı ararken Hoca suyun aktığı yöne doğru değil, geldiği yöne doğru gidiyormuş. Birisi seslenmiş: “Hocam, sen ters yöne gidiyorsun.”

Hoca yanıtlamış:

“Sen benim kaynanamı tanımazsın. Dünyanın en ters kadınıydı o. Mutlaka cesedi de ters yöne gitmiştir!”

Sıfatlarla kurulu bir diğer kalıp sözcük yapısının nükteli anlatım sağlamak amacıyla Nasreddin Hoca fıkralarında işlenişine beşinci örnek tanıklık etmektedir. Davetiye dağıtmak için gittiği zengin evinde kibrinden Hoca'yı beğenmeyen ev sahibinin kendisine davetiyeyi getirmesi için 'iyi' sözcüğünün yan anlamı olan 'uygun' (TDK, 1998:1126) anlamından yola çıkarak 'iyi bir insan' bulamamışlar mı şeklinde sorduğu soruya Hoca'nın 'iyi' sözcüğünün temel anlamı, yani 'istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan, beğenilecek biçimde olan' (TDK, 1998:1126), ile karşılık vermesi ve kişinin kötü ününe gönderme yapması Hoca'nın ince zekasını gün ışığına çıkarmaktadır.

5. Örnek

İyi İnsanlar

Nasreddin Hoca'nın komşusu evlenirken Hoca'dan davetiye dağıtmasını istemiştir.

Hoca şehirde kendini beğenmiş olarak ün kazanan bir zengin davetiyesini vermeye gitmiş. Hoca'yı gören zengin sinirinden:

“Davetiyeleri dağıtmaya iyi bir insan bulamamışlar mı?” deyince Nasreddin Hoca:

“İyi insanlar da vardı, ama onlar iyi insanların davetiyelerini vermeye gitti,” diye cevap vermiş.

Nasreddin Hoca fıkraları sadece kalıp sözcük yapılarını sözcük oyunları geliştirmek için kullanmamış, aynı zamanda kendi kimi sözcük birlikteliklerinin eşdizimlilik, deyiş, deyim, vb. şeklinde dilimize girmesini sağlamıştır. Bu noktaya dikkat çeken Emeksiz (2013:325) fıkralarla ile deyimlerin arasındaki ilişkiyi inceleyen fıkraların mı deyimlere, yoksa tam aksi bir şekilde, deyimlerin mi fıkralara kaynaklık ettiğinin değerlendirilmesi gerektiğinin de altını çizer: “Bazı deyimler fıkralardan doğmuş olabilir, bunun yanında bazı deyimler de fıkralaşmış olabilir. Bu iki yönlü alışverişte dikkati çeken bir husus da “deyimleşme”nin bir süreç olduğudur.” Bu hatırlatma ışığında, Türkçede yerleşmiş deyim, deyiş, kalıp söz, vb. yapılardan iki tanesiyle ilintili örnekler aşağıda sunulmaktadır.

6. Örnek

Şimdi Kuşa Benzedin

Hoca yolda bir leylek bulmuş. Almış onu evine götürmüş. Daha önce hiç leylek görmemiş. Leyleğin uzun gagası ve bacakları çok tuhafına gitmiş. Tutup bir güzel kesivermiş onları. Sonra da yüksekçe bir yere koymuş. Karşısına geçmiş. Yaptığı işten memnun, seslenmiş:

“Bak şimdi kuşa benzedin.”

Altıncı örnekte, Hoca'nın kuşların tipik örneğinden uzak olan leyleği alışıldık şekle sokmak için önce gagası, sonra da bacaklarını kesip sonra da 'şimdi kuşa benzedin' diyerek beklentiye uymaya dikkat çektiği sözcük öbeğinin dilimize olumsuz bir şekilde 'bir şey düzeltilmek istenirken komik veya biçimsiz bir duruma gelmek' (TDK, 1998:1421) anlamıyla yerleştiği görülmüştür.

7. Örnek

Kazın Ayağı

Hoca bir gün Timur'a kızarmış bir kaz götürürken yolda canı çekmiş, hemen kazın bir bacağına midesine indirmiş.

Hoca'yı huzura kabul eden Timur, bakmış ki kendisine sunulan kızarmış kaz, tek ayaklı.

Kendisi de malum topal. Hoca bunu bilerek, hakaret olsun diye yaptı sanarak, ona çok kızmış. Hoca durumu hemen sezerek:

“Ulu hakanım, bizim Akşehir'in kazları hep tek bacaklıdır. Bakın çeşme başındaki kazlara,” demiş ve çeşme başında tek bacaklarını altlarına almış uyuklayan kazları göstermiş.

Timur, Hoca'ya bakarak gülmüş:

“Yoo, Hoca, kazın ayağı öyle değil” demiş. Adamlarına çeşme başındaki kazlara değnekle dokunmaları için emir vermiş. Kazlar, uykularından uyandırılınca iki ayakları üstünde kaçışmaya başlamışlar.

Hoca'nın yüzüne alaylı alaylı bakan Timur:

“Hani Akşehir'in kazları tek ayaklı idi,” diye sorunca Hoca:

“Vallahi hakanım, eğer o değnekleri size vursalardı, tövbeler olsun, dört ayaklı olur kaçardınız,” diye cevap vermiş.

Bir diğer deyimleşmiş kalıp sözcük yapısı 'kazın ayağı öyle değil' yine gönderme yaptığı 'bir sorun, bir durum sanıldığı gibi değildir' (TDK, 1998:1254) anlamını bir Hoca fıkrasına borçludur. Buna göre, Hoca'nın zamanın hükümdarı Timur'a götürdüğü pişirilmiş kazın bir ayağını yolda yemesi ve sonuçta bu durumu açıklamak için Timur'a Akşehir'in kazlarının tek ayaklı olduğunu iddia ederek çeşme başında tek bacaklarını altlarına alıp uyuklayan kazları delil göstermesinden yola çıkılır. Timur'un bu açıklamaya karşı çıkıp uyuklayan kazlara değnekle dokunulmasını isteyerek kazların iki ayakları üzerinde yürümesini sağlaması üzerine Hoca'nın ince zekasıyla durumu kurtaran cevabı bu deyimden akılda kalıcı olmasını sağlamıştır. Bu örnekleri çoğaltmak, hatta Nasreddin Hoca fıkralarının her birinde bu tür yapıların var olduğunu söylemek mümkündür.

5. Sonuç

Bu çalışmada dil oyunları yoluyla oluşturulan gülmece öğelerinden kalıp yapılar ele alınmıştır. Bu yapılardan Türk halk edebiyatının önemli örneklerinden Nasreddin Hoca fıkralarında nasıl yararlanıldığı üzerinde durulmuştur. Bu fıkraların her birinde serbest birleşimlerden, sınırlı eşdizimlilik, donmuş birlikteliklere uzanan kalıp sözcük yapılarının kullanımını görmek mümkündür. Bu sözcük birlikteliklerinden azami ölçüde yararlanan fıkralarda Hoca'nın ince zekası, sözcük oyunları oluşturmada, ayrıca yeni sözcük birliktelikleri oluşturarak bunların zihinsel sözlükte bu olayla birlikte anılıp anlam derinliği kazanmasında görülebilir.

Kaynakça:

- AKTULUM, Kubilay. (2013). *Folklor ve Metinlerarasılık*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- AKTULUM, Kubilay. (2011). "Bir Ana-metin olarak Nasreddin Hoca Hikayeleri Üzerine Kimi Dönüşürmeler", *Milli Folklor*, 91, 12, s. 12-24.
- BLAKE, Barry. (2007). *Playing with Words: Humour in the English language*. London: Equinox Publishing Ltd.
- DOKUMACI, Coşkun. (Yay. Haz.). (2013). *En Güzel Nasreddin Hoca Fıkraları*. Ankara: Liya Kitap, 2013.
- ELLIS, Nick (1996). "Sequencing in SLA: Phonological Memory, Chunking and Points of Order", *Studies in Second Language Acquisition*, 18, s. 91-126.
- EMEKSİZ, Abdulkadir. (2013). "Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözleri ve Deyimlerle İlgisi", *Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri (Saim Sakaoğlu Armağanı)*, (Ed. Metin Ergun), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. s. 325-340.
- FIRTH, John. (1957). *Papers in Linguistics 1934-1951*. London: Oxford University Press.
- JACKSON, Howard. (1988). *Words and their Meaning*. Londra/New York: Longman. 1988.
- LEWIS, Michael. (Der.). (2000). *Teaching Collocation: Further Developments in the Lexical Approach*. Hove: Language Teaching Publications.
- MOON, Rosamund. (1998). *Fixed Expressions and Idioms in English – A Corpus-based Approach*. Oxford: Clarendon Press. 1998.
- ÖZKAN, Fatma. (1996). "Tatar Türklerinin Fıkra Tipleri ve Nasreddin Hoca", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.188-194.
- ÖZKAN, İsa. (1996). "Türk Dünyasında Nasreddin Hoca", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.195-200.
- ÖZKAN, İsa, (1983), "Nasreddin Hoca'nın Tarihi Şahsiyeti ve Fıkraları Üzerine

Bir İnceleme”, *Türk Folkloru Araştırmaları 1982*, Ankara, 1983, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 134-165.

ÖZKAN, İsa. (1999). *Türkiye ve Türkmen Türkçesiyle Ependi, Nasreddin Hoca Fıkraları*, Ankara: TİKA Yayınları.

PAWLEY, Andrew ve SYDER, Frances Hodgetts. (1983). “Two puzzles for linguistic theory: navelike selection and navelike fluency”, *Language and Communication*, (Der. J. Richards ve R. Schmidt), s. 191-226, Harlow: Longman.

PHILIP, Gill. (2011). *Colouring Meaning: Collocation and Connotation in Figurative Language*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011.

ROSS, Alison. (1998). *The Language of Humour*, London: Routledge.

SCHMITT, Norbert. (Der.) (2004). *Formulaic Sequences in Action: An Introduction. Formulaic Sequences: Acquisition, Processing and Use*, Amsterdam: Benjamins.

SINCLAIR, John. (1991). *Corpus, concordance, collocation*. Oxford: Oxford University Press.

WARNER, Jamie. (2011). “Humor, terror and Dissent: *the Onion* after 9/11”, *A Decade of Dark Humour: How Comedy, Irony, and Satire Shaped Post-9/11 America*, (Der. T Gournelos ve V. Greene), University Press of Mississippi, s. 57-79.

WRAY, Alison. (2002). *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.

(2008). *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları.